

WILLIAM JAMES'İN DESCARTES'İN DUYGU KURAMINA ELEŞTİRİSİ

Aslı YAZICI

Özet

Bu makalede William James'in 'Duygu Nedir?' adlı çalışmasında savunduğu 'duyuşsal duygu kuramı' ile Descartes'in Ruhun Tutkuları adlı eserinde ortaya koyduğu 'fizyolojik duygu kuramı' arasındaki benzerlik ve farklılıklar incelenmiştir. Birçok çağdaş yorumcu duyguyu fiziksel duyumsamalar yoluyla tanımladığı için James'in kuramını Kartezyen duygu kuramı geleneği içinde değerlendirir. Ancak, Descartes'in duygu kuramı tamamen onun ikici görüşüne dayanır. Buna göre, bir duygu durumunda duygunun fiziksel ve zihinsel durumları ontolojik olarak birbirlerinden ayırırlar ama duygu fiziksel durum ve zihinsel durum arasındaki nedensel etkileşimin sonucu ortaya çıkar. James'in duygu kuramı ise zihin-beden sorununun getirdiği nedensel öncelik sorununa maruz değildir. Çünkü James'e göre, bir duygu durumunun zihinsel ve fiziksel durumları özdeş olduğundan onlar arasında nedensel bir sıralama ve öncelik söz konusu değildir. Bu ayrımı görmeksizin James'in Kartezyen duygu kuramına yaptığı düzeltmeyi ve çağdaş duygu anlayışına getirdiği katkıyı açıklamak mümkün değildir.

Anahtar Sözcükler: *Descartes, William James, duygu, fizyolojik duygu kuramı, bilişsel duygu kuramı, duyuşsal duygu kuramı*

Abstract

This paper examines similarities and differences between 'feeling theory of emotion' presented by William James in his work 'What is an Emotion?' and 'physiological theory of emotion' developed by Descartes in the Passions of The Soul. Since James' theory identifies an emotion in terms of physical sensations, many contemporary interpreters take it as a Cartesian feeling theory. However, Descartes' theory of emotion depends exclusively on his dualist view in which the physical and mental states of an emotion are ontologically distinct but emotion appears as a result of causal interaction between these two sates. James' theory is not subject to the causal priority problem because he holds that the mental and physical states of an emotion are identical and thus there is no problem of causal sequence and priority among them. I emphasize that James' amendment to Cartesian feeling theory and his contribution to the contemporary theories of emotion cannot be fully understood without recognizing this distinction.

Key Words: *Descartes, William James, emotion, physiological theory of emotion, feeling theory of emotion.*

1. Giriş

Duyguların felsefi ve psikolojik bakımdan incelenmesinin ihmal edildiği konusu günümüzde sıklıkla dile getirilmektedir. Gerçekten de William James'in 1884'de yayınlamış olduğu 'Duygu Nedir?' adlı makalesinde yanıtlamaya çalıştığı soru birkaç çalışma dışında felsefe tarihinde pek de ele alınmamıştır. Bunlar arasında Aristoteles'in çalışmaları önemli bir yer tutar. Aristoteles *Retorik*'te tek tek duyguların neliğini ve yargılara etkisini, *Ruh Üzerine*'de ise duyguların hem fiziksel hem de bilişsel durumları bakımından incelenmesini, *Nikomakhos'a Etik*'te duyguların erdemle ilişkisini açıklayarak duyguların doğası üstüne kapsamlı açıklamalar sunmuştur. Stoa felsefesinde de 'Duygu nedir?' sorusu hem epistemik hem de ahlak felsefesi açısından önemlidir. Stoacılar duyguların "yanlış yargılar" olduğunu iddia ederek onları ahlaki değerlendirme alanının dışında bırakırlar.

Duyguların doğası üstüne tartışmalar az da olsa modern felsefe geleneği içersinde sürmüştür. Modern felsefenin kurucularından Descartes duyguları ruhun edilgen durumda etkilendiği algılar olarak tanımlarken, Hume onları yansıma izlenimleri, duyu algıları sonucu ortaya çıkan deneyim çeşidi ve düşünce olarak açıklar. Kant ise duyguları kontrol edilemez hisler olarak ele alır ve ahlaki yargı alanı dışında bırakır. Ancak bu felsefecilerin hiç biri için sistematik bir duyu kuramı sunmak öncelikli bir sorun olmamıştır.

Günümüzde duyu üstüne felsefecilerin ortaya koyduğu kapsamlı araştırmalar ve çalışmalar genel olarak ‘Duygu Felsefesi’ içinde yürütülmektedir. Bu çalışmalarda ortaya konan yaklaşım veya görüşler birbirine karşıt iki duyu kuramı olarak karşımıza çıkmaktadır: ‘Duyuşsal duyu kuramı’ ve ‘bilişsel duyu kuramı.’ Bunlardan duyuşsal duyu kuramı genel olarak duyguların basit *duyuşlar* olduğunu ileri sürerek bir deneyim durumunu duyu olarak belirleyen ve onu diğer deneyim durumlarından ayırt edenin onun duyulan veya hissedilen niteliği veya duyuşun *öznel farkındalığı* olduğunu söyler.¹ Bu kurama göre duygular *içseldir*. Onlar içimizde hissettiğimiz ve bu his sonucunda eylemde ifade bulan şeylerdir. Tüm duyuşsal duyu kuramları açık veya örtük olarak fizyolojik/bedensel değişimlerin duyu için *zorunlu* olduğunu iddia ederler. Duyuşsal duyu kuramlarının özellikle de Kartezyen duyuşsal duyu kuramlarının ortak özelliği *nedensel çözümlenmeleri* zorunlu kılmalarıdır.² Bir duyu deneyimindeki fizyolojik/bedensel değişimler yaşanan duygunun ilintisi değil onun nedenleri ve etkileridir.

Duyuşsal duyu kuramına karşı getirilen en temel eleştiri onun duyguları basitçe duyuşlar veya hisler olarak tanımlarken duyguların inançlar ve yargılarla olan ilişkisini ihmal etmesidir. Bir duyu sadece bir his değildir. O aynı zamanda bir zihin durumudur ve böyle olduğundan onu deneyimleyenin dünya hakkındaki yargılarını, inançlarını içerir. Bu düşünce bilişsel duyu kuramının başlangıç noktasıdır. Bilişsel duyu kuramına göre duyu özünde biliştir. Ancak, biliş kavramı zorunlu olarak bir bilme eylemi ifade etmez, ama genel olarak bir şey veya bir durum hakkında bir inanç veya yorum olabilir.³ Bilişsel duyu kuramlarının

¹ Bakınız Alston William P. “Emotion and Feeling” *The Encyclopedia of Philosophy*, edited by Paul Edwards Vol.2 New York: Mac Millian, 1967, s. 480. Duyuşsal duyu kuramının daha ayrıntılı açıklaması için ayrıca bakınız Ronald de Sousa’nın *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ‘emotion’ maddesi.

² Bakınız Solomon and Calhoun, *What Is An Emotion? Classical Readings In Philosophical Psychology*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1984, s. 10.

³ İbid. s. 20.

hepsi duygunun değerlendiren yargı, inanç veya yorum olduğu noktasında hem fikirdirler. Duyguları sadece fiziksel hisler veya duyuşlar olarak ele almak onların değerlendirme yönünü bir kenara bırakmaktır. Hâlbuki tek tek duygular arasındaki ayırım sadece duyguyu deneyimleyen öznenin duygunun ‘nesnesini’ nasıl değerlendirdiğine bakarak anlaşılabilir. Kısacası duygular dünyayı değerlendiren yargılardır.

Çağdaş duyu kuramcıları James’in duyu kuramını ‘duyuşsal duyu kuramı’ olarak adlandırır ve onu Kartezyen duyu kuramı geleneği içerisinde ele alırlar.⁴ James’in kuramını Kartezyen duyu kuramı çerçevesinde değerlendirmek büyük oranda doğru olsa da bu kuram aynı zamanda Descartes’ın ikici insan doğası anlayışıyla temellendirdiği duyu açıklamasına, özellikle de duygunun nedenini açıklama biçimine bir karşı çıkıştır. Bu makalenin temel amacı da James’in duyuşsal duyu kuramının bu karşı çıkış temelinde genel olarak Kartezyen duyu kuramına nasıl bir katkı yaptığını göstermektir. Bunu yapmak için öncelikle Descartes’ın *Ruhun Tutkuları* adlı eserinde ortaya koyduğu duyu açıklamasını genel hatlarıyla ortaya koyacağım. James’in duyuşsal duyu kuramının Descartes’ın ‘fizyolojik’ duyu kuramından duygunun nedeni anlayışları temelinde ayrıldığını göstermek için James’in duyu kuramını ayrıntılı bir şekilde tartışacağım. Bu tartışma James’in duyu kuramının içerdiği özdeşlik ilkesiyle Kartezyen duyu kuramına ve onun ortaya koyduğu fizikalist nedenselliğe bir düzeltme girişimi olduğunu gösterecektir. Son olarak James’in duyu kuramına getirilen bazı eleştirileri değerlendireceğim.

2. Descartes’ın Duygu Açıklaması

Ruhun Tutkuları’nda Descartes ruh ve bedenin farklı işlevlerini tanımlayarak ‘Duygu nedir?’ sorusuna yanıt vermeye çalışır. Bu yanıtlamanın temeli onun zihin felsefesinde, özellikle de onun ikici töz anlayışında yatar. Uzamsız töz olarak ruh düşünce ve özgür istenç özellikleriyle tanımlanırken, bir makine olan beden uzayda yer kaplar ve fiziğin mekanik yasalarına tabidir. Descartes metafiziğinin temel amacı birbirinden tamamen bağımsız bu iki töz arasındaki karşılıklı etkileşimi açıklamaktır. Descartes’a göre ruh ve beden arasındaki ilişki beynin merkezinde yer alan epifiz bezi aracılığıyla sağlanır.

⁴ Bakınız William Lyons, *Emotion*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980, s. 13. Robert C. Solomon, *What is an Emotion? Classical Readings In Philosophical Psychology*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1984, s. 124.

Bedenin işlevi ‘hareket ve sıcaklıktır’ ve bedenın uzuvlarının tüm hareketleri kandaki “hayvansal ruhların” hareketleridir. Descartes’ın “hayvansal ruhlar” diye adlandırdığı şeyler “cisimden başka bir şey değildir.”⁵ Hayvansal ruhlar saf fiziksel şeylerdir ve sinir sistemindeki bilginin aktarılmasında aracı rolünü üstlenirler.⁶ Descartes’ın hayvansal ruhlar açıklaması onun duyu açıklaması açısından önemlidir; çünkü, daha sonra da belirteceğim gibi, Descartes’a göre duyguların nedeni bu fiziksel varlıkların kandaki hareketleridir.

Ruhun işlevi ise “düşüncedir” ve temelde iki çeşittir, yani, “ruhun eylemleri” ve “ruhun tutkuları.”⁷ Bunların ayırımını Descartes şu şekilde yapar.

[Ruhun] eylemleri diye adlandırdıklarımız istençlerimizin tümüdür çünkü onların doğrudan ruhumuzdan geldiğini ve sadece ruhumuza bağlı olduğunu deneyimle keşfederiz. Diğer yandan bizde bulunan bilgi veya algı durumlarının tüm çeşitleri genellikle [ruhun] tutkuları olarak adlandırılabilir; çünkü onları oldukları gibi yapan sıklıkla ruhumuz değildir ve ruh bu tutkular daima bilgi veya algılar tarafından tanıtılan şeylerden edinir.⁸

Ruhun eylemleri olarak adlandırılan istençler ise iki çeşittir. Birincisi Tanrı gibi tamamen maddesiz olana yönelen istenç; ikincisi ise bedenimizi bir şekilde hareket ettirmemize yönelen istençtir.⁹ Descartes duyguları ruhun eylemleri kategorisinde değil de ruhun tutkuları kategorisinde sınıflandırır çünkü duyguların ortaya çıkışında ruh etkin değil edilgen bir rol üstlenir. Fakat duyguları “tutkular” sınıfında ele alması Descartes’ın duyguları sıradan duyumlardan veya algılardan ayırmayı başardığı, diğer bir deyişle duyguların ‘ayırt edici özelliğini’ belirlediği anlamına gelmez. Çünkü Descartes’a göre, tüm sıradan duyumlar da edilgen tutkulardır.

Descartes duyguların algılar olduğunda ve çeşitli duygulara eşlik eden belirli fizyolojik değişimlerin bu algıların nedeni olduğunda ısrar eder. Onun duyu anlayışını daha

⁵ Descartes René, *The Passions of the Soul*, Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1989, Madde 10, s. 23-24.

⁶ Conttingham John, *Descartes Sözlüğü*, çev.: Bülent Gözkân, Necati Ilıcioğlu, Ayhan Çitil, Aliye Kovanlıkaya, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 52.

⁷ Descartes’ta göre ruh bedendeki hareketlerin tümünün nedeni değildir. Ruh ve beden arasındaki ilişki beynin merkezinde konumlandırılmış epifiz bezi aracılığıyla sağlanır. Farklı bilinç durumları dışardan gelen uyarıcının bezde yarattığı değişimlere uygun olarak ortaya çıkar, gelen uyarıcılar epifiz bezini etkileyerek ‘hayvansal ruhların’ hareket tarzını değiştirir ve böylece çeşitli eylemlere neden olurlar.

⁸ *The Passions of the Soul*, Madde 17, s. 28.

⁹ *The Passions of the Soul*, Madde 18, s. 28.

iyi bir şekilde ortaya koymak için öncelikle bu algılarla neyi kastettiğini anlamak gerekir. Descartes'a göre üç tür algı vardır. Birincisi bizim dışımızdaki nesnelere ilişkin algılardır. Çan sesini veya tren düdüğünü duyma, bir sokak lambasının ışığının yandığını görme durumunda söz konusu olan algılar bu türden algılardır. İkincisi bedenimize ilişkin algılardır. Açlık ve susuzluk durumlarındaki algılar ikinci tür algılar kategorisine girer. Üçüncü tür algılar ise ruhumuza ilişkindir. Descartes'ın ruhun tutkuları olarak açıklamaya çalıştığı algılar bu tür algılardır.¹⁰ Bu algılar “[hayvansal] ruhların bazı hareketleri tarafından neden olunan, korunan ve güçlendirilen” algılardır.¹¹

Descartes'ın duygu açıklaması altı temel duygu türünü varsayar: Merak, sevgi, nefret, arzu, sevinç ve üzüntü. Diğer tüm duygular bu altı duygunun bazılarının bileşimi veya türüdür.¹² Örneğin, kızgınlık nefretin bir türüdür.¹³ Şükran sevginin bir türüdür.¹⁴ Acıma duygusu ise sevgiyle karışmış üzüntünün bir türüdür.¹⁵ *Ruhun Tutkuları*'nin büyük bir bölümü bu altı temel duygunun ayrıntılı incelemesine, onları hissetmenin neye benzediğinin, bedendeki fizyolojik nedenlerinin ve etkilerinin neler olduğuna ve tüm diğer duyguların bu altı temel duygu yoluyla nasıl açıklanabileceğine ayrılmıştır.

Descartes sadece duyguların sınıflandırmasını yapmamış onların nedenini de açıklamıştır. Yabancı ve korkunç bir hayvan silüetinin yaklaşmakta olduğunu düşünün.

Eğer bu şekil garip ve oldukça korkutucuysa, yani, bedene önceden zarar vermiş şeylerle yakın bir benzerlik taşıyorsa bu ruhta bir endişe duygusu uyandırır ve bunun sonucu olarak bedenin farklı yapılaşmasına göre veya ruhun dayanıklılığına göre ve ortada olan imgenin benzerlik taşıdığı zararlı şeylere karşı savunma yaparak veya savaşarak daha önceden kendini koruyup koruyamadığına göre soğukkanlılık veya korku ve terör duygusu uyandırır. Çünkü bu bazı insanlarda beyni öyle etkiler ki imgeden yansıyan ve böylece [epifiz] bezinde biçimlenen ruhlar koşarak kaçmak için arkaya dönmeye ve ayakları hareket ettirmeye yardım eden sinirlerin içine kısmen akar ve kalbin deliklerini genişleten veya daraltan veya kanın (kalbe) gönderildiği diğer bölümleri uyaran sinirlere kısmen akar, normal olmayan biçimde burada yoğunlaşan kan korku duygusunu var kılmaya ve güçlendirmeye müsait beyne gönderir –yani, onları aynı sinirlere gidişini yönlendirecek beynin gözeneklerini açık tutmaya veya yeniden açmaya müsait olan beyne. Basitçe bu gözeneklerden girerek bu ruhlar ruha bu duyguyu hissettirmek için doğal olarak tesis edilmiş bu bezde belirli bir hareket uyandırır. Bu gözenekler esasen kalp deliklerini daraltan veya genişleten küçük sinirlere karşılık geldiğinden bu ruha duyguyu aslen kalpteymiş gibi hissettirir.¹⁶

¹⁰ *The Passions of the Soul*, Madde 25, s. 32.

¹¹ *The Passions of the Soul*, Madde 27, s. 34.

¹² *The Passions of the Soul*, Madde 69, s. 56.

¹³ *The Passions of the Soul*, Madde 199, s. 125.

¹⁴ *The Passions of the Soul*, Madde 193, s. 123.

¹⁵ *The Passions of the Soul*, Madde 185, s. 119.

¹⁶ *The Passions of the Soul*, Madde 36, s. 38.

Yukarıdaki paragraftan ve *Ruhun Tutkuları*'ndaki diğer açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Descartes duyguları salt 'bilişselci' bir tavırla değil de bir 'fizikalist' gibi ele alır. Gerçekten de Descartes amacının "tutkuları bir söylevci veya bir ahlak felsefecisi gibi değil de sadece bir fizikçi gibi" açıklamak olduğunu söyler.¹⁷ Ancak, belirtmek gerekir ki, Descartes'ın fizyolojik duygu açıklaması onun katı rasyonalist metafiziğiyle çelişir. Genel olarak duyguların anlaşılması "akıl ve deneyimim karışımını" gerektirirken onun duygu açıklaması zihinsel nedenselliği içermekten ziyade salt fizyolojik bir nedenselliği içerir.¹⁸

Yukarıdaki açıklamalardan da çıkarılacağı üzere, Descartes'ın fizyolojik duygu açıklaması şu şekilde formüle edilebilir.

(D) Dışsal bir nesnenin eylemi→nesnenin imgesi→bedensel/fizyolojik değişim→DUYGU

Yaklaşan bir ayı görme→Ayının tehlikeli olduğu imgesinin oluşması→ terleme ve tireme→KORKU

Ruhun Tutkuları'nda Descartes'ın tüm çabası her bir duygunun kökeninin nedensel açıklamasını vermektir. Ona göre duyguların doğasının doğru anlaşılması ve onların yakın nedenin bulunması insan fizyolojisinin doğru anlaşılmasına bağlıdır. Çünkü duyguları "var kılan ve onları güçlendiren" hayvansal ruhların kalpteki, kandaki ve sinir sistemindeki bazı belirli hareketleridir.¹⁹ Ruhun tutkuları olarak duygular hayvansal ruhların hareketlerinin neden olduğu algılardır. Duygular motive etme güçleri bakımından önemlidirler. Kendi ifadesiyle.

İnsandaki tutkuların [duyguların] en önemli etkisi onların ruhlarını bedenlerini hazırladıkları şeyleri istemeye teşvik eder ve hazırlarlar. Bu yüzden korkunun duyumu onu kaçmaya soğukkanlılığın duyumu dövüşmeye teşvik eder.²⁰

Duygular doğanın bize yararlı olduğunu söylediği şeyleri istemeye ve bu istençte ısrar etmeye hazırlarlar tamda aynı şekilde onlara neden olan [hayvansal] ruhların rahatsızlığının bedeni bu şeylerin gerçekleştirilmesine hazırladığı gibi.²¹

¹⁷ *The Passions of the Soul*, s. 17.

¹⁸ Voss, S. H., *The Passions of the Soul*, Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1989, s. viii.

¹⁹ *The Passions of the Soul*, Madde 46, s. 44. Descartes insan duygularının merkezini de kendinden öncekilerden farklı açıklar. Aristoteles'ten itibaren duyguların merkezi olarak "kalp" gösterilirken Descartes bu merkezin "beyin epifizi" olduğunu söyler.

²⁰ *The Passions of the Soul*, Madde 40, s. 40-41.

²¹ *The Passions of the Soul*, Madde 52, s. 51-52.

Her bir duygu kandaki “hayvansal ruhların” eylemlerinin bedensel veya fizyolojik değişimlerin öznel farkındalığıdır. Örneğin korku kalp sıkışmasının, kalp atışı hızının artmasının, terlemenin ve bunlar gibi fizyolojik değişimlerin öznel farkındalığı olacaktır. Görüldüğü gibi Descartes’ın duygu kuramında duygu zorunlu olarak ‘içsel’ bir durum olarak öznenin özel deneyiminde ortaya çıkan bir durumdur.

Her ne kadar duyguları bir “fizikçi” gibi açıklamayı amaç edinse de Descartes’ın duygu açıklamasının ahlaki ve eğitimsel boyutu vardır. Stoacıların aksine, onun duygu anlayışına göre duygular insan doğasının bastırılacak bir yanı değildir. Uygun bir şekilde yönlendirilirse duygular insan gelişimin temel harçlarından biri olurlar.

Ruhun kendisi hazlara sahip olabilir. Ancak ona ve bedene ait olanlara gelince onlar tamamen tutkulara bağılırlar, öyle ki tutkuların harekete geçirebileceği insanlar bu hayatta en tatlılığı tatmaya en yeterli insanlardır. Tutkuların nasıl kullanılacağını bilmediklerinde ve talih onlara karşı olduğunda [bu insanların] onda en acıyı keşfedecekleri doğrudur. Ancak bilgelik her şeyin ötesinde burada yararlıdır: Kendimizi [tutkuların] hâkimi olmakla sınırlandırmayı ve neden olabilecekleri kötülükleri katlanabilir kılacak ve onların tümünden sevinç bile duyacağımız bir çeşit yetenekle onları yönetmeyi bize öğretir.²²

Descartes’a göre duygular uygun alışkanlıkların kazanılması yoluyla kontrol altına alınabilir ve yönlendirilebilirler. Mekanik bedenın yasalarıyla işleyen duygular ruhun tam kontrolünde olmasalar da dolaylı yoldan onları kontrol etmek öğrenilebilir ve öğrenilmelidir. Özetlemek gerekirse, Descartes’ın fizyolojik duygu açıklamasına göre duygular “açık bilişten” ayrılan ve yargıyı bulanık hale getiren algılardır. Her ne kadar rahatsız edici ve kargaşa yaratıcı tutkular olsalar da duygular akıl ve bilgelik yoluyla kontrol edilebilirler.

Birçok araştırmacının da belirttiği gibi, Descartes’ın duyguları açıklama ve formüle etme girişimi psikolojiyi deneysel bir bilim yapma girişimlerine önemli bir temel teşkil eder.²³ Onun açıklamaları genel olarak tüm çağdaş duygu kuramları için, özel olarak da James’in duyuşsal duygu kuramı için bir alt yapı hazırlar. Aşağıdaki bölümde James’in duygu kuramının ayrıntılı bir resmini çizerek onun Descartesçı duygu kuramına nasıl bir eleştiri getirdiğini göstermeye çalışacağım.

²² *The Passions of the Soul*, Madde 212, s. 135.

²³ Kenny Anthony, *Action, Emotion and Will*, Routledge and Kegan Paul, London, 1963, s.16.

3. William James'in Duygu Açıklaması

20. yüzyılın başlarında psikolojiyi bağımsız bir bilim yapma çabasında olan James ve arkadaşlarının çalışmalarıyla birlikte birçok felsefeci duygularla ilgili sorulara açık ve seçik yanıtlar vermek için sistematik duygu açıklamaları vermeye başlamışlardı. 'Duygu Nedir?' adlı makalesinde James kendi duygu açıklamasına 'sağduyu' duygu görüşünü eleştirerek başlar:

Bazı olguların zihinsel algısının duygu olarak adlandırılan zihinsel duyuyu uyandırması ve bu daha sonra ortaya çıkan durumun bedensel ifadeye neden olması bu standart duygular hakkındaki doğal düşünme şeklimizdir. ...Sağduyu servetimizi kaybettiğimizi, üzüldüğümüzü ve ağladığımızı söyler, bir ayıyla karşılaşır, korkar ve koşarak kaçarız, bir rakibimiz tarafından hakarete uğrarız, kızarız ve vururuz.²⁴

James'in eleştirdiği 'sağduyu' duygu görüşü iki ön-kabul içerir. Birincisi, duyguyu salt bir zihin durumu olarak alır. Buna göre, bir zihin durumu olarak duygu ilişkili olduğu fizyolojik/bedensel değişimin veya eylemin başlatıcısıdır. Örneğin, bir ayıyla karşılaştığımızda korkarız ve koşarak kaçarız. Bu örnekte bir zihin durumu olarak 'korkma' korkarak kaçma eyleminin nedendir. İkincisi, herhangi bir fizyolojik/bedensel bir değişim olmadan bir duygunun olabirliğini kabul eder. Buna göre, ayıyla karşılaştığımızda korkarız ama yine de koşarak kaçmayabiliriz. Diğer bir deyişle, bir zihin durumu olarak korkma her zaman kaçma eylemine neden olmaz. James 'sağduyu' duygu görüşünün içerdiği nedensel sıralama düzeninin doğru olmadığını iddia eder. Çünkü ona göre, sadece fizyolojik/bedensel değişim güdüleyici sebep olabilir. Ağladığımız için kendimizi üzgün hissederiz, birisine vurduğumuz için kızgın oluruz, titrediğimiz için korkarız.²⁵ Kendi formülleştirmesiyle ifade etmek gerekirse, James'e göre nedensel sıralama açısından doğru duygu betimlemesi şöyledir:

Uyaran olgunun ALGISINI doğrudan izleyen bedensel değişimler ve ortaya çıktıklarında bu aynı değişimleri duyduğumuz duyguDUR.²⁶

James adı geçen fizyolojik/bedensel değişimlerin nedensel önceliğinden duygunun sadece fizyolojik değişimin bilinci olduğu sonucunu çıkarır. Duygular, beynin "motor ve

²⁴ James, William, "What is an Emotion?" *Mind*, 9, 34, 1884, s.188-205.

²⁵ James, William, "What is an Emotion?" *Mind*, 9, 34, 1884, s.190.

²⁶ James, William, "What is an Emotion?" *Mind*, 9, 34, 1884, s.189-190, James'in kendi vurgusu.

duyum merkezlerinde ortaya çıkan işlevlere karşılık gelir” diyerek duyguların fizyolojik beyin fonksiyonlarına ontolojik indirgemesini yapar.²⁷ James’e göre duygusal-beyin fonksiyonları “sadece sıradan beyin işlevlerine benzemezler, gerçekte çeşitli şekillerde bağlanmış bu çeşit işlevlerden başka hiçbir şey değildirler.”²⁸ Görüleceği üzere, James duyguları sıradan beyin fonksiyonlarıyla aynı statüde görerek duyguların fizyolojik bir açıklamasını vermiştir. Bu açıklama onun ‘sağduyu’ duygu görüşünün birinci varsayımına, yani duyguların salt zihinsel durumlar olduğu iddiasına, açık bir karşı çıkışı ifade eder.

Belirtmek gerekir ki, James ve Descartes duyguların salt zihinsel durumlar olduğu fikrini reddetmeleri konusunda aynı görüşte olmalarına karşın duyguların fizyolojik açıklaması konusunda farklı düşünürler. Her iki düşünüre göre duygu bir çeşit algıdır. Ancak, Descartes’ın modelinde beyinde özel belirli bir duygu merkezi vardır –epifiz bezi. James’in açıklamasında ise böyle belirli bir merkez yoktur. James duyguları genel olarak beynin motor ve duyum merkezinde ortaya çıkan işlevlere indirgemıştır.

Daha önce de belirttiğim gibi James ‘sağduyu’ duygu görüşünün ikinci varsayımına karşı fiziksel değişimler olmadan hiçbir duygunun varlığının olamayacağını iddia eder. James “gözyaşı, hıçkırık, kalp sıkışıklığı, göğüs ağrısı olmadan kederi düşünebilir miyiz?” diye sorar ve şu şekilde cevap verir.

Güçlü bir duygu tassavur edip ve daha sonra onun bilincinden onun belirgin fiziksel belirtilerinin tüm hislerinin bilincinden onu soyutlamaya çalışırsak geride kalan hiçbir şeye sahip olamadığımızı görürüz, duygunun yapılandırabileceği hiçbir “zihin-maddesi”nin olmadığını keşfederiz ve zihinsel algının soğuk ve tarafsız durumu tüm geriye kalandır.²⁹

Kısaca James tüm belirgin fiziksel ifadeleri keder duygusundan soyutladığımızda keder duygusundan geriye keder duygusu olarak adlandırabileceğimiz bir şey kalmayacağını ifade eder. Böyle bir soyutlama mümkün olsaydı, adı geçen duygu “biçimde saf, şekilde bilişsel, sönük, renksiz, duygusal sıcaklıktan mahrum” bir şey olurdu. Yani “zihinsel algının soğuk ve tarafsız” bir durumu olurdu.³⁰ Görüldüğü gibi James, fizyolojik değişimlere

²⁷ James, William, “What is an Emotion?” *Mind*, 9, 34, 1884, s.188.

²⁸ İbid.

²⁹ James, William, “What is an Emotion?” *Mind*, 9, 34, 1884, s.193.

³⁰ İbid.

göndermede bulunmadan bir duygu kuramının düşünülmemeyeceği fikrinde ısrar eder ve böylece ‘sağduyu’ duygu görüşünü reddeder.

James’in duygu kuramı çağdaşlarından başlamak üzere birçok eleştiri almıştır. Onun “Duygu Nedir” çalışmasının yayınlanmasından altı yıl sonra, 1890’da, Worcester, şu eleştiriyi ileri sürer: James’in kuramı

bir köpeğin kokusunu aldığı anda kör kedi yavrularının “tıslaması” veya kırmızı bir kumaş gördüğünde bir boğanın öfkesi veya yüksek ve beklenmedik bir gürültüde deneyimlediğimiz türkme hissi gibi durumların daha fazla açıklaması olmadan, yeterli olabilirdi, eğer sonrakiler bir duygu olarak adlandırılabilirdi.³¹

Worcester’a göre ne kaçarak koşma ne de korku duygusundaki herhangi diğer bedensel değişimler bir ayı görmenin zorunlu sonucudur. Ayının bize zarar vereceği düşüncesi veya inancı olmadan ayıdan kaçma eylemi olmaz. Bir ayıyı görme sonucunda ortaya çıkan bedensel değişimlerin algısına sahip olduğumuzdan değil, ancak ayının *benim için* tehlikeli olduğu *inancına* sahip olduğumuz için korku hissederiz. Zincirlenmiş bir ayı çoğu insan korku salmadığı gibi, silahlı bir avcıya avlanmanın hazzı da vermez. Worcester bu örnekle bilişsellik duygularda oynadığı rolü vurgular. Buna göre, korku duygusunun nedeninin bedensel değişimler değil, belirli zihinsel durumlardır.

Benzer şekilde, James’in diğer bir çağdaşı olan Irons ise bedensel değişimlerin önce geldiğini ve duygunun sadece bedensel değişimlerin bilinci olduğunu kabul edersek, duygu ve onun nesnesi (nedeni) arasında bir ayırım yapamayacağımızı iddia eder. Irons bedensel hissin önceliğinin doğrudan kanıtlanamaz olduğunu ve tüm kanıtlama girişimlerinin de zihinsel işlevlerin önceliğini kanıtlayacağını iddia eder.³² Örneğin, müzik dinlerken duygusal heyecan ve değişimlere aynı derecede sahip olabiliriz. Yine de sonuncunun öncekine önceliği olduğu iddiasını doğrulayamayız.

Birçok duygu kuramcısına göre James duygunun zihinsel veya bilişsel yönünü unutmakla kalmamış aynı zamanda duygulardaki bedensel sıralamayı da yanlış tanımlamıştır. Tartışmaya açıklık getirmek ve James ve eleştirmenlerine karşı adil olmak için James’in

³¹ Worcester, W. L., “Observations on Some Points in James’ Psychology,” *The Monist*, Vol. 3, 1893, s. 287.

³² Irons, D., “Prof. James’ Theory of Emotion,” *Mind*, 3, 1894, s. 79.

duygu açıklamasındaki özdeşlik savı ve nedensel sıralama arasında bir ayırım yapmanın zorunlu olduğunu düşünüyorum. Özdeşlik savına göre, James herhangi bir duygu durumunda bir zihin durumu olarak ortaya çıkanın onun fiziksel durumuyla bir ve aynı şey olduğunu söyler. Nedensel sıralama görüşüne göre bir duygu durumunun zihinsel ve fiziksel durumları özdeş olduklarından onlar arasında nedensel bir sıralama veya öncelik söz konusu olamaz. Kızgınlık hissettiğimizde benim kızgınlığının zihinsel durumu bedenimde ortaya çıkan fiziksel duruma özdeştir. Ancak, ‘Bir duygu durumunda fiziksel ve zihinsel durumlar özdeş midir?’ sorusu ‘Benim duyguma ne neden oldu?’ sorusundan ayrı bir sorudur. Nedensellik sorunu göz önüne alındığında James tabii ki bazı tür inançların bazı duygularla nedensel olarak ilişkili olduğunu kabul edecektir. Benim yorumuma göre James bu ilişkiyi kabul etmektedir.

İkinci soruyu yanıtlamak için James’in duygu tanımına yeniden bakalım:

Uyaran olgunun ALGISINI doğrudan izleyen bedensel değişimler ve ortaya çıktıklarında bu aynı değişimleri duyusumuz duyudur.³³

James’in tanımına getirilen eleştiri inançlar veya bilişsel durumlar olmadan duygunun olamayacağı eleştirisidir. Ayı gördüğümde korkarım çünkü onun tehlikeli olduğuna inanıyorum. Böyle bir inanç olmadan ayı görmeyle ilişkili olarak hiçbir korku duygusu ortaya çıkmayacaktır. Bu eleştiri bir açıdan doğrudur, çünkü belli bir durumun algısı bazı tür inançları gerektirdiği bir gerçektir. James’in duygu tanımında bedensel değişimin nedeni uyaran olgunun algısıdır. Bu algıların çeşitli inançlar, yargılar veya düşüncelerle nedensel bir ilişkisi olmadığını söylemek imkânsızdır ve James de duygu açıklamasını verirken böyle bir iddiada bulunmaz. James’in açıklamasında bunlar sadece duyguların uzak nedeni olabilirler. Duyguların yakın nedenleri James’in duygu tanımında açıkça ortaya koyduğu gibi bedensel değişimler ve bunların öznel farkındalığıdır. Lyons’un da belirttiği gibi, James’in açıklamasında “duygular sadece içsel bedensel duyumlardır, yani, algıların neden olduğu hisler veya fizyolojik algıların neden olduğu öznel duyumsal yönleridir.”³⁴ Buna göre James’in duygu açıklaması daha açık bir biçimde şu şekilde formüle edilebilir.

³³ James, William, “What is an Emotion?” *Mind*, 9, 34, 1884, s.189–190, James’in kendi vurgulamaları.

³⁴ Lyons William, *Emotion*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980, s. 14.

(J) Uyarıcı olgunun algısı → Bedensel/fizyolojik değişim = DUYUŞ (Uyarıcı olgunun öznel algısı)

Bir ayıyı tehlikeli bir şey olarak görme → Belli bedensel/fizyolojik değişimler (titreme, terleme vb) = KORKU

yukarıdaki formülde koşullu öncüle verilen nedensellik rolünü görmekte başarısızdırlar. Uyarıcı olgunun algısı zihinsel veya bilişsel bir durumdur ve korkuya nedensel olarak ilişkilidir.

James'in duygu kuramındaki sorun ne onun duygularda bilişin veya inançların rolünü göz ardı etmesi ne de duygularda bilişin veya inançların rolünü basitleştirmesidir. Sorunun onun kuramının yanıltıcı bir nedensellik açıklaması içermesinden veya duyguların bilişsel yönlerini açıklamada başarısız olmasından kaynaklandığını da sanmıyorum. James'in kuramındaki can alıcı sorun şudur: Duygular tamamen bedensel/fizyolojik duyularla özdeşleştirildiğinde tek tek duyguları birbirinden ayırt etmek güçleşir. Diğer bir deyişle bu kuram duyguların ayırt edici özelliklerini belirlemede, duyguların 'bireyleşimini' açıklamada başarısızdır.

Duyguların doğası üstüne son dönemde yapılan tartışmalar duyguların 'doğal bir tür' yapılandırmadığı gerçeğini açıkça ortaya koyar.³⁵ İddia şudur: Aynı türde bir bedensel değişim farklı duygu durumlarında deneyimlenebilir. Örneğin, hem kızginken hem de utandığımda yüzümde yanma hissine sahip olabilirim. Bu noktada James'in duyguları bedensel değişimlerle değil de bedensel değişimlerin algıları, öznel hisleri veya duyularıyla tanımladığı hatırlatılabilir: "[H]er ne olursa olsun bedensel değişimlerin her biri ortaya çıktığında şiddetli veya örtük bir şekilde *duyumsanır*."³⁶ Yukarıda belirttiğim aynı karşı çıkış tekrar ortaya konabilir çünkü aynı bedensel değişimler farklı türlerdeki duygularda (kızdığımda ve utandığımda) ve aynı tür duyguda (geçen hafta hissettiğim kızgınlık ve bugün hissettiğim kızgınlık) *duyumsanabilir*. Worcester'ın da iddia ettiği gibi temel duygular çok değişik boyutta ve oranda hissedilirler. Bu anlamda James'in duygu açıklaması 'birinin cep mendilini kaybetme korkusu' ve 'birinin servetini kaybetme korkusu' arasında neyin esasen

³⁵ Rorty, A. O., "Explaining Emotions," *Philosophy*, 75, 1978, s. 141.

³⁶ James, William, "What is an Emotion?" *Mind*, 9, 34, 1884, s. 192.

fark yarattığının yeterli bir açıklamasını veremez.³⁷ Walter Cannon'un duygular üstüne deneysel çalışmaları yukarıda belirttiğim karşı çıkışı destekler: "Aynı iç organlar değişimler oldukça farklı duygu durumlarında ve duygu durumu olmayan durumlarda ortaya çıkar."³⁸ Eğer aynı tür bedensel/fizyolojik değişimler farklı duygu durumlarında duyumlanıyorsa ve de aynı duyguda farklı derecelerde duyumlanıyorsa tek tek duyguları birbirlerinden nasıl ayırt edebiliriz?

Yapılan bazı çağdaş deneysel çalışmalar da duyguların 'bireyleşimi' fikrini desteklerler. Stanley Schachter ve Jerome Singer duyguların doğası üstüne yaptıkları deneysel çalışmada bir duygunun farkındalığının fiziksel bir durumun farkındalığından daha fazla bir şey olduğunu göstermişlerdir. Bu iki araştırmacı duyguların bedensel duyumları veya fiziksel uyarılmaları içerdiği konusunda James'le aynı fikirde olsalar da duyguların bilişsel bir "etiketleme" eylemi olduğu görüşünde ısrar ederler. Yani, bir duygu sadece nedensellik aşamasında değil aynı zamanda onun içeriğinde de "uygun bir biliş ve bir fiziksel uyarım durumunun birleşik işlevi"dir.³⁹ Tam da bu "bileşik işlevlilik" durumu her bir duygunun 'bireyleşimiyle' neyin ifade edildiğini açıklar. Her bir duygu farklı durum, zaman ve mekânda, bilişsel, duyuşsal, fiziksel ve niyetsel olarak farklı bileşik işlevler sonucu ortaya çıkması nedeniyle kendi ayırıcı özelliğine sahiptir. Bu ayırıcı özelliğe sahip olma duygunun 'bireyleşimini' ortaya koyar.

James, bir duyguyu "duyuşsuz bilişle" açıklayamayacağımızı iddia ederken haklıdır.⁴⁰ Duygular "tüm bedensel duyuşlardan ayrılmış" olarak düşünülemez.⁴¹ Onun vardığı sonuç, yani, bedensel veya fizyolojik deneyimler olmadan her duygu "dönüp aynı hikâyeyi anlatır" sonucu da doğrudur.⁴² Ancak bunun karşıt iddiası da doğrudur. Yani, inanç ve bilişsellik olmadan her bir duygu aynı hikâyeyi anlatır. Duyguların ayırıcı özellikleri ve bireyleşimleri sadece bedensel ve fizyolojik değişimlere bakılarak açıklanamaz. Bilişler (inançlar, yargılar, düşünceler vb.) tek tek duyguları birbirinden ayırt etmede ve onları bireyleştirmede başrolü oynarlar.

³⁷ Worcester, W. L., "Observations on Some Points in James' Psychology," *The Monist*, Vol. 3, 1893, s. 288.

³⁸ Cannon, Walter B., *Bodily Changes In Pain, Hunger, fear and Rage: An Account of Recent Researches Into The Function of Emotional Excitement*, McGrath Publishing Company, Maryland, 1970, s. 351.

³⁹ Schachter, Stanley and Singer, Jerome E., "Cognition, Social, and Physiological Determinants of Emotional State," *Psychological Review*, vol. 69, no. 5, 1962, s. 382.

⁴⁰ James, William, "What is an Emotion?" *Mind*, 9, 34, 1884, s.194.

⁴¹ İbid.

⁴² İbid.

Gerçekten de James'in duyguları bedensel/fizyolojik değişimlerin duyularıyla özdeşleştirerek duyguların niyetselliğini göz ardı ettiği ve duyguların doğasını yanlış tanıttığı görüşü birçok eleştirmenin dile getirdiği bir görüştür. Örneğin, Irons'a göre, duyguları açıklarken James ruhsal elementi (psyche) bir kenara bırakır ve böylece hissin öznel elementini içermeyen ancak sadece 'saf fiziksel' bir 'duyuşsal duygu kuramı' sunduğu bir duygu açıklaması verir. Ona göre James'in kuramı yaşamın bütünlüğü yanı sıra, bilinçli öznenin bütünlüğünün reddini içeren beyin nedenselliği kuramıdır.⁴³ Irons, James'e yönelttiği temel eleştirisini şu şekilde özetler.

Terörün bir nesnesini gördüğümde kaçınılmaz bir şekilde irkilir, titrer veya kaçırım. Ancak korkmadıysam nesne bir terör nesnesi olmaz. Diğer bir deyişle, fiziksel etkileri belirleyen sadece nesne değildir, nesneye karşı hissedilen öznel duyudur. Nesneyi bir terör nesnesi kılan budur, bizi irkiltten veya titreten ruhsal elementtir. ...Bir duygu sınıflaması nesnel olan bir şey değildir, büyük oranda her bir özne bu açıdan kendi için sınıflandırır ve burada bile zaman ve durum değişiklik yaratır ve sürekliliği imkânsız kılar.⁴⁴

Irons, James'in bedensel değişimler olmadan duygusal sıcaklığın olamayacağı ve nesnenin algısının tamamen bilişsel olacağı iddiasına katılır. Ancak, Irons'ın açıkça belirttiği gibi sadece bedensel değişimlerle duygusal sıcaklık hiçbir şekilde açıklanamaz. Irons bir duygunun bir bedensel duyum değil, ancak "nesneye karşı duyulan duyusu" olduğunu söyler.

Niyetsellik sorunu açısından ele alındığında James'in kuramının sadece duyguların doğasını açıklamada değil aynı zamanda çağdaş duygu kuramları için oldukça önemli olan bir ayrımı, anlık (episodik), eğilimsel ve art alan (background) duygular arasındaki ayrımı göz ardı eder. Çünkü bu duyguların ayrımı onların nesnelere bakılarak yapılır. Örneğin bir duygunun anlık kullanımı gerçek bir duygu durumunu ifade ederken eğilimsel kullanımı gerçek bir duygu durumuna girme eğilimine veya yatkınlığı ifade eder. Öfke hem anlık hem de eğilimsel duyguyu ifade edebilir. "Babam onun arabasını aldığı için bana öfkelenmiş" dediğimde bu babamın onun ses tonundan, yüzünün kızarıklığından ve diğer bedensel ifadelerinden açıkça belli olan gerçek bir öfke durumunda olduğu anlamına gelir. Burada öfkenin anlık durumu söz konusudur. Ancak "Babam öfkeli bir adamdır" dediğimde bu kullanım eğilimsel kullanımdır. Bebeğini uzun zaman önce kaybetmiş bir annenin 'keder' duygusu art alan duygudur. Annenin yaşamında zaman zaman hatırlanıp hissedilen zaman

⁴³ Irons, D., "Prof. James' Theory of Emotion," *Mind*, 3, 1894, s. 92.

⁴⁴ Irons, D., "Prof. James' Theory of Emotion," *Mind*, 3, 1894, s. 84.

zaman da unutulmuş bir duygu olarak her zaman var olan bir duygudur. James'in duygu kuramı sadece anlık duyguların açıklamasını kapsar, eğilimsel ve gölge duyguların açıklamasını veremez. Bu yüzüyle de sınırlı bir duygu açıklamasıdır.

4. Sonuç

Birçok çağdaş duygu kuramcısı duyguyu fiziksel duyumsamalar yoluyla tanımladığı için James'in kuramını Kartezyen duygu kuramı geleneği içerisinde değerlendirir.⁴⁵ Solomon ve Calhoun'nun yaptıkları gibi Descartes'in ve James'in kuramlarını aynı kategoride değerlendirmek bir bakıma doğru bir yaklaşımdır. Çünkü duygu açıklamalarını verirken her iki felsefeci de temelde benzer yaklaşımlar sergilemişlerdir. Şimdiye kadar bu yaklaşımları ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalıştım. Yine de bu yaklaşımların bazılarını kısaca yeniden sıralamak bu iki kuramın neden aynı kategoride değerlendirildiğini daha iyi görmemizi sağlar. Her iki açıklamada da duygu duyusunun öznel farkındalığıdır. Bir duygu salt zihinsel bir durum değildir. Fizyolojik/bedensel değişim ve rahatsızlıklar duygunun varlığı için zorunludur. Her iki açıklamada duyguların beyindeki yeri tanımlanmıştır. James için beyinin motor ve duyum merkezi, Descartes için epifiz bezi. Sadece anlık duyguları içerdiklerinden her iki açıklama kapsamlı bir duygu açıklaması değil, ancak sınırlı bir açıklamadılar.

Ancak her iki açıklamayı da aynı kategoride değerlendirenler iki kuram arasındaki temel ayrımı göz ardı ederler. Bu makalede bu temel ayrımı öncelikle iki felsefecinin de duygu anlayışlarını formüle ederek göstermeye çalıştım. Bu formüllere tekrar dönecek olursak

(D) Dışsal bir nesnenin eylemi→nesnenin imgesi→bedensel/fizyolojik değişim→DUYGU

(J) Uyarıcı olgunun algısı→ Bedensel/fizyolojik değişim=DUYUŞ (Uyarıcı olgunun öznel algısı)

⁴⁵ Solomon ve Calhoun *What is An Emotion? Classical Readings In Philosophical Psychology*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1984, s. 126.

Descartes'in duygu kuramı tamamen onun ikinci görüşüne dayanır. Bu kuramda duygunun fiziksel ve zihinsel durumları ontolojik olarak birbirlerinden ayrı olmalarına karşın duygu zihinsel durum ve fiziksel durum arasındaki nedensel etkileşimin sonucu ortaya çıkar. Bu etkileşimde nedensel sıralama önemlidir. Duygular bir taraftan hayvansal ruhların hareketleridir (yani fizikseldirler) diğer taraftan algılardır (yani zihinseldirler) ve hayvansal ruhların hareketleri (fiziksel olan) algıya (zihinsel olana) neden olur. Descartes'in duygu açıklamasındaki bu nedensellik sorunu aslında onun zihin felsefesinin genel sorunundan yani zihin-beden sorunundan başka bir sorun değildir. Ancak James'in duygu kuramı zihin-beden sorununun getirdiği nedensel öncelik sorununa maruz değildir. Çünkü James'e göre bir duygu durumunun zihinsel ve fiziksel durumları özdeş olduğundan onlar arasında nedensel bir sıralama ve öncelik söz konusu değildir. James özdeşlik ilkesiyle Descartes'in kuramındaki sorunu düzeltmeye çalışır. Descartes ve James'in açıklamalarındaki bu ayrımı görmeden Solomon ve Calhoun'un yaptıkları gibi onların açıklamalarını 'fizyolojik duygu kuramı' başlığı altında değerlendirip her ikisinin de aynı türden nedensel bir çözümlemeyi zorunlu kıldığını iddia etmek James'in Descartes'in duygu kuramına yaptığı temel eleştiriyi göz ardı etmektir.

Kaynakça

- Alston William P. (1967) "Emotion and Feeling" *The Encyclopedia of Philosophy*, edited by Paul Edwards Vol.2 New York: Mac Millian.
- Conttingham John (1996) *Descartes Sözlüğü*, çev.: Bülent Gözkân, Necati Ilıcioğlu, Ayhan Çitil, Aliye Kovanlıkaya, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 52.
- Descartes René (1989) *The Passions of the Soul*, translated by Stephen Voss, Indianapolis: Hackett Publishing Company.

- Kenny Anthony (1963) *Action, Emotion and Will*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Worcester, W. L. (1893) "Observations on Some Points in James' Psychology," *The Monist*, Vol. 3, pp. 285-298.
- Solomon, Robert C. ve Calhoun C. (1984) *What Is an Emotion? Classical Readings In Philosophical Psychology*, New York and Oxford: Oxford University Press.
- Rorty, A. O. (1978) "Explaining Emotions," *Philosophy*, 75, pp. 139-161.
- James, William (1884) "What is an Emotion?" *Mind*, 9, 34, pp.188-205.
- James William (1894) "The Physical Basis of Emotion," *Psychological Review*, 1, 6, pp. 516-526.
- Irons, D. (1894) "Prof. James' Theory of Emotion," *Mind*, 3, pp.77-97.
- Lyons, W. (1980) *Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cannon, Walter B. (1970) *Bodily Changes In Pain, Hunger, fear and Rage: An Account of Recent Researches Into The Function of Emotional Excitement*, Maryland: McGrath Publishing Company.
- Schachter, Stanley and Singer, Jerome E. (1962) 'Cognition, Social, and Physiological Determinants of Emotional State,' *Psychological Review*, vol. 69, no. 5, pp. 379-99.
- Aristoteles (2004) Aristoteles, *Retorik*, çev.: Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s.98.
- de Sousa, Ronald, "Emotion", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2003 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), URL =<<http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/emotion/>>.